

voldsommere end de danske i det 18. Der er snarere grund til at beundre de danske købmænd der i en tid med hurtigt skiftende politisk klima, hvor verdenshandelen normalt blev domineret af mægtige fremmede handelsselskaber og stater med mere eller mindre merkantilistisk handelspolitik, var dygtige og smidige nok til at udnytte mulighederne for en international dansk handel så godt som de gjorde. Og der er grund til med Axel Linvald (*Schultz Danmarkshistorie IV*, 1942, s. 223) at tænke på hvad det betød for udviklingen af den danske borgerstand. Den private danske Indienhandel var afhængig af forhold som Danmark var uden indflydelse på, siger dr. Feldbæk. Det har dansk udenrigshandel altid været.

Men selv om dr. Feldbæks bog ikke indeholder sensationer om den florissante handel, bringer den meget nyt om dens baggrund. På visse punkter giver fremstillingen de nuancer som mangler i konklusionerne. På andre punkter er der intet eller lidet at indvende mod hans resultater. Det gælder f. e. hvad han kan oplyse om Kommercekollegiets handelspolitik og om de begivenheder og forhold i Indien der gjorde Asiatisk Kompagnis handel på Koromandelkysten mere og mere afhængig af de angloindiske kompagniembedsmænds vareleverancer, og tilsidst tvang det danske kompagni til at koncentrere sin handel i Bengalen. I det hele taget indeholder bogen meget om indiske forhold, ikke mindst hentet fra danske kilder. Det vil interessere indiske historikere. De vil formentlig også skønne på de mange detaljer som irriterer en dansk læser.

POVL BAGGE

JENS ENGBERG: Det slesvigske spørgsmål 1850–1853. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 37, 1968. Med engelsk resumé. I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt, København. 401 s. 57,50 (30,00) kr.

Emnet for Jens Engbergs Århusdisputats¹ er et af de centrale i nyere dansk historie. Bogen handler om hvordan den danske regering efter freden med Preussen i Berlin 1850 prøvede at redde så meget som muligt af det vi havde ført treårskrigen for, det som var den nationale danske bevægelses og martsministeriets mål: Sønderjyllands eller Slesvigs nære tilknytning til Danmark konstitutionelt, administrativt og kulturelt – og om hvordan dette program blev opgivet i hvert fald for de to første forholds vedkommende inden der var gået halvandet år.

Emnet er fuldt af problemer. I sin tid efterlyste jeg en dyberegående

¹ Anmeldelsen indeholder anmelderens officielle opposition ved bogens forsvar 18. marts 1968, men er på et enkelt punkt mere detaljeret.

behandling af de sidste gådefyldte måneder inden helstaten i januar 1852 var en kendsgerning (*J. N. Madvig. Et Mindeskrift I*, 1955, s. 178). I *Helstatens Fald* (II, 1958, s. 213) meddelte Erik Møller at han var begyndt på en undersøgelse af disse måneders historie, der utvivlsomt skulde have omfattet den internationale politiske udvikling. Den nåede han desværre ikke at føre til ende. Da hans bog udkom forelå allerede et værdifuldt bidrag i Holger Hjelholts afhandling om Carl Moltke og dannelsen af helstatsministeriet i januar 1852 (*Hist. Tidsskr. 11. r. V*). Men hele Ejderpolitikken afvikling efter Berlinfreden, som Erik Møller behandler meget kortfattet, har længe trængt til en grundig udforskning med benyttelse af det store danske og udenlandske kildemateriale som nu er tilgængeligt.

Det er en sådan undersøgelse dr. Engberg har villet give os. Han har gjort studier i danske, tyske og engelske utrykte og for manges vedkommende hidtil uudnyttede kilder, såvel statslige som private, i danske og udenlandske kildepublikationer samt – i mindre grad – i litteraturen. Den russiske diplomatiske korrespondance mellem København og St. Petersborg har han kunnet benytte i kopi i det danske rigsarkiv, og dele af de øvrige russiske og af de østrigske kilder er tilgængelige på tryk. Det havde nok været en fordel for hans fremstilling og vurdering af stormagternes politik, hvis han havde besøgt russiske, østrigske og måske også franske arkiver. Det utrykte stof han har gennemgået er imidlertid omfattende og væsentligt. Og han har ikke blot undersøgt den danske regerings overvejelser og forhandlingerne med stormagterne om monarkiets ordening, men også væsentlige sider af det danske styre i Slesvig i disse år, særlig forholdet til den tyske befolkning og dennes holdning.

Dr. Engberg har et naturtalent for historisk forskning. Han kan se et problem og argumentere for sin løsning, undertiden dygtigt, undertiden mindre overbevisende. Han viser ikke sjældent politisk *flair* ved at fortolke det der bliver sagt så man synes man forstår hvad der ligger bagved. Tillige skriver han oplagt og levende, ikke uden lune, og han har anlæg for personkarakteristik, selv om hans sprogfølelse ikke altid er sikker og ikke alle hans portrætskitser er lige træffende. Men hans talent er ikke plejet. Hans sans for nuancer er lidet udviklet. Hans problembehandlinger og vurderinger er ofte påfaldende håndfaste. Desuden indeholder bogen en lang række fejl, unøjagtigheder og mere end tvivlsomme fortolkninger, ikke alle uvæsentlige. En del af dem skyldes tilsyneladende at forf. ikke er tilstrækkelig fortrolig med tidens historie i almindelighed, dens begrebsverden og sprogbrug, men mange er rene sjuskefejl. Forf. har haft for travlt. Det gør læseren noget utryk ved hans referater og fortolkninger af kilder som ikke er tilgængelige her i landet.

Som disputats har bogen den formelle og reelle svaghed at den mangler såvel en kritisk oversigt over tidligere behandlinger af emnet som formulerede hovedteser. Det konkluderende slutningskapitel er i den hen-

seende ikke til synderlig hjælp, selv om det indeholder interessante betragtninger. Det er derfor vanskeligt for læseren at se hvor forf.s synspunkter og resultater afviger fra andre forskeres. Der er kun få og ikke altid rammende polemiske bemærkninger herom i fremstillingen, f. e. den som generel dom misvisende at de nationalliberales uforstående holdning til helstatsmændene »ret ukritisk [er] blevet overtaget af danske historikere« (s. 81). Det gælder bl. a. ikke Niels Neergaard, hvis opfattelse i *Under Junigrundloven* forf.s på flere punkter minder om. Kritikken af Povl Engelstofts fint afbalancerede karakteristik (i Biografisk Leksikon) af L. N. Scheele (s. 81) er misforstået. Det skyldes åbenbart at dr. Engberg ikke er klar over hvad Engelstoft lægger i ordet »national«, jfr. at han s. 245 tager dr. Japsens påvisning af en helstatspatriotisme i Åbenrå omkring 1800 (forskellig fra den senere nationalfølelse) til indtægt for existensen af en særlig »helstatsnationalitet«. Det er heller ikke »den almindeligt antagne forklaring« at den nye udenrigsminister Bluhme oktober 1851 først efter at have forelagt notabelprojektet for magterne og fået det afvist skiftede til helstatssynspunktet (s. 206; jfr. Neergaard I, s. 561 og Biografisk Leksikon III, s. 313; Schultz Danmarkshistorie IV, s. 672f.; J. N. Madvig. Et Mindeskrift I, s. 96f.; Politikens Danmarks Historie XI, s. 323).

Der er imidlertid meget nyt i bogen, mindre i hovedlinierne end i enkeltheder. Jeg nævner eksempelvis forf.s dokumentation af at den danske amnesti efter oprøret kun takket være stormagternes pres blev så udstrakt, en del bidrag til belysning af notabelprojektets historie – den plan for monarkiets ordning der med nogle modifikationer vedblev at være de danske regeringers officielle program i det meste af 1851 – samt den interessante men ikke helt klare redegørelse for udenrigsminister Reedtz' og de to gesandter H. Bille-Brahes og C. H. Billes private helstatspolitik i efteråret 1851. Det værdifuldeste resultat af undersøgelsen af den storpolitiske side af det slesvigske spørgsmål forekommer mig at være, at visse konservative helstatsmænd i og uden for regeringen og diplomatiet i en række tilfælde illoyalt modarbejdede de skiftende ministerier Moltkes officielle nationale politik ved under hånden at forhandle med og påvirke de fremmede gesandter og politikere. Erik Møller har påvist et tilsvarende forhold i tiden efter 1852, og i den af forf. behandlede periode har det ikke været upåagtet af forskningen (se bl. a. Helstatens Fald I, s. 56, 62), men nu er det udførligere dokumenteret. Nogle af de handlinger som de pågældende helstatsmænd uden tvivl anså for patriotiske vilde formentlig falde ind under bestemmelsen i straffelov 1939 § 99 (fængsel indtil 8 år for den der træder i forbindelse med en fremmed stats regering for at formå den til at krænke den danske stats bestemmelsesfrihed) eller § 103 (fængsel indtil 16 år for den der handler mod statens tarv under varetagelsen af et ham overdraget hverv til på statens vegne at forhandle

eller afgøre noget med en fremmed stat). Diplomaternes illoyale optræden efter 1848 er et skoleeksempel på de vanskeligheder et nyt politisk regime kan komme ud for, inden det har nået at gennemsyre embedsstanden.

Kapitlerne om det danske styre i Slesvig handler især om forholdsreglerne overfor den tyske eller antidansk sindede del af befolkningen: belejringstilstanden i det sydlige område af hertugdømmet, udrensningen blandt embedsmændene, sprogordningen i de sprogligt blandede distrikter (hvor forf. kan bygge på dr. Hjelholts disputats) og andre sider af Tillisch's civile administration, den tyske befolknings reaktioner og det tyske flertals politik i den slesvigske stænderforsamling 1853. Jeg fremhæver undersøgelsen af den danske hærs optræden og af konflikterne mellem den civile og militære administration, som har givet mig mest nyt, men også redegørelsen for den slesvigsk-tyske modstand mod »dani-seringen« og kapitlet om stænderforsamlingen, der er inspireret af Johan Plesners afhandling i Sønderjyske Årbøger 1925, indeholder adskilligt værdifuldt. Et forsøg på at forstå og vurdere den tyske befolkningsdels holdning i disse år så nøgternt som forf. gør det, bør være velkomment i dansk historieforskning. I det hele viser dr. Engberg i afsnittene om de indre slesvigske forhold e. m. m. megen sund dømmekraft. Han lægger ikke skjul på at det danske styre, ikke mindst det militære, begik ukloge handlinger og måtte fremkalde reaktion, men han understreger at det kommer særdeles godt fra en sammenligning med stormagternes samtidige fremfærd i oprørske områder og Preussens behandling af de danske sønderjyder efter 1864. Det er et interessant, men næppe tilstrækkeligt underbygget synspunkt, at stænderforsamlingen i Flensborg 1853 afbrød en udvikling i retning af større gensidig forståelse og villie til samarbejde mellem danske og tyske sydslesvigere, fordi forsamlingen blev midtpunkt for den ellers uorganiserede modstand mod det danske styre (s. 320).

Man vil måske finde at undersøgelsen af de lokale slesvigske forhold hist og her føres så vidt at det går ud over afhandlingens enhed, men sammenhængen med de storpolitiske afsnit er i reglen tydelig nok. Det var ikke blot set fra dansk synspunkt en vigtig side af det slesvigske spørgsmål efter hvilke retningslinier Slesvig skulde styres. Stormagterne blandede sig jævnligt i hvad der skete i hertugdømmet, og Danmark blev ustandselig beskyldt for at undertrykke den tyske befolkning. Forf.s undersøgelser tillader os med større sikkerhed end før at vurdere i hvilken grad anklagerne var berettigede. Det kommer klart frem at stormagterne som oftest blev misinformerede om disse forhold (se bl. a. s. 138).

Der er visse af forf.s vurderinger som jeg ikke uden videre kan godkende. Når han skriver at ingen af de ejderdanske i tiden før oprøret vilde indrømme den tyske nationalitet »nogen ret« i Slesvig (s. 1 f.) glemmer han bl. a. de moderate nationalliberale og det fjerde punkt i Kasino-

mødets resolution 20. marts 1848 (»Slesvigs nuværende provinsielle selvstændighed og de deri værende tvende nationaliteters lige ret bør beskyttes ved en egen provins-landdag og tilsvarende provinsielle indretninger i forvaltning og retspleje«). Han tager e. m. m. også for lidt hensyn til at der var forskellige grader af ejderdanskhed i den »nationale« fløj af ministeriet. Det er f. e. ikke sandsynligt at et flertal i regeringen ved nytår 1851 »hellere end gerne havde givet slip på Holsten for at kunne beholde Slesvig« (s. 125, jfr. 188), hvis det skal betyde at de fleste ministre med glæde vilde betale en konstitutionel forbindelse mellem kongeriget og Slesvig med at afstå Holsten fra monarkiet. Han undervurderer efter mit skøn den toneangivende offentlige meningsmodstand mod en deling af Slesvig; han synes iøvrigt at opfatte denne som ensbetydende med at Sydslesvig og Holsten ligefrem skulde afstås, hvad der i hvert fald ikke gælder om Madvigs delingsforslag 1850, som nævnes i den sammenhæng (s. 317f.). Han giver også folkerepræsentationen for ringe plads når han (s. 140) siger, at det vilde være muligt at skrive denne tids udenrigspolitiske historie uden at komme ind på hvad der skete i rigsdagen. Det gælder enkeltheder, men rigsdagen var det mest prægnante udtryk for den offentlige mening, og den var der i hvert fald nogle i ministeriet som fandt det nødvendigt at tage hensyn til, bl. a. Sponeck (J. N. Madvig. Et Mindeskrift, s. 96f.; Engberg s. 200, 208). Dr. Engberg nævner da også blandt Reedtz' svagheder at han ikke forstod at han »i udenrigspolitikken begrænsedes af indenrigspolitikken« (s. 194).

Dr. Engberg har et godt øje til de nationalliberale og kalder dem »aristokratiske og bornerte« (s. 81). Nogle af dem var det vel, men samme egenskaber kan man jo nok finde hos en del helstatsmænd, ikke mindst diplomaterne. Forf.s antipati får ham i hvert fald til undertiden at læse kilderne med en splint af troldspejlet i øjet. Man kan f. e. sammenligne hans referat af statsrådsforhandlingerne september 1851 om den tidligere regeringspræsident i hertugdømmerne L. N. Scheeles forhold (s. 82-85) med den trykte kilde (Statsrådets Forhandlinger III, s. 421-25, 427-31). Scheele havde overfor bl. a. den østrigske gesandt kritiseret Tillisch's styre i Slesvig og havde nu bebudet et skrift på tysk med et lignende indhold (jfr. straffeloven 1939 § 100 om straf for den der ved offentlige udtalelser tilskynder til eller fremkalder øjensynlig fare for fremmed magts indblanding i den danske stats anliggender). En del af monarkiet var besat af fremmede tropper, situationen var ekstraordinær og farlig for regeringens officielle politik. Det tager forf. ikke hensyn til. Sagen var meget pinlig for »de herrer ministre«, skriver han. »Man var nationalliberale og frihedsvenner« – jeg kender på det tidspunkt ikke andre nationalliberale i hvert fald blandt de civile ministre end Madvig – og grundloven forbød censur. »På den anden side havde man dog ikke tænkt sig, at man ligefrem selv skulle kunne angribes, eller at trykkefriheden skulle

kunne bruges til at skade »den gode sag« i Slesvig«. Finansminister Sponneck ønskede en kgl. resolution der med trussel om at Scheele ellers vilde miste sine vartpenge (som forf. et sted kalder pension, skønt pointen er at Scheele ikke var afskediget) forbød ham at udgive noget skrift om vore politiske forhold. Trudslen gik altså ud på at Scheele eventuelt vilde blive afskediget med pension. Resolutionen skulde mundtligt meddeles ham af premierministeren. »Også Madvig fandt Sponnecks forslag anvendeligt«, skriver forf., men glemmer at tilføje at Madvig ikke vilde følge det; forf. forstår ikke at han af politiske grunde ikke kunde optræde for skarpt mod Sponneck. »Carl Moltke, der ikke var nogen frihedsvæn, men gerne en mand af rene linjer«, fandt det ikke klogt at anvende Sponnecks middel mod Scheele, hvad der åbenbart efter forf.s mening var udtryk for en ren linie. »Flertallet af statsrådet var imidlertid mod Carl Moltke, og det vedtoges at lave et udkast til en skrivelse til Scheele« (skal være: til en forestilling til kongen), skriver forf., uden at nævne at vedtagelsen af Sponnecks forslag skete med bl. a. Carl Moltkes stemme og mod bl. a. Madvigs, og at Madvig ved 2. behandling af sagen et par dage efter selvanden stemte for justitsminister Scheels forslag om foreløbig at nøjes med uden kgl. resolution og uden ledsagende trussel at give Scheele en officiel advarsel mod at udgive et skrift der kunne skade regeringens politik over for udlandet. Hvis han sad advarslen overhørig kunde man da afskedige ham, hvilket naturligvis ikke stred mod junigrundloven, jfr. dennes § 22. I november udkom Scheeles skrift, og Sponneck rejste påny spørgsmålet om hans vartpenge i statsrådet. Sagen blev imidlertid »trods Sponnecks og Madvigs iver stillet i bero«, siger dr. Engberg, skønt Madvig var blandt dem der stemte for dette og imod Sponneck (Statsrådets Forhdl. III, s. 569f.).

Det refererede stykke illustrerer forf.s løse brug af betegnelsen »de nationalliberale«. Man kunde ønske at han havde skelnet skarpere mellem dem og de dansk-nationale konservative der fortsætter traditionen fra P. C. Stemmanns og Otto Moltkes tid, ikke mindst fordi det var mænd fra den sidste gruppe der bar et hovedansvar for det mest ukloge der skete i retning af »danisering« i Slesvig i disse år – Tillisch, Regensburg, C. F. Wegener. Men eksemplet illustrerer navnlig den mangel på almindelig akribi der altfor hyppigt karakteriserer forf.s benyttelse af kilderne og hans ordvalg.

Af de oplagte fejl i bogen er to grupper så hyppigt repræsenterede at de må skyldes huller i forf.s viden. Skønt en stor del af fremstillingen drejer sig om internationale forhandlinger, farer han vild i den diplomatiske terminologi og taler mange gange om »noter« hvor han skulde bruge betegnelser som »depecher«, »indberetninger«, »breve« e. l. »Noter« er efter den også i datiden vedtagne diplomatiske sprogbrug skrivelser vekslet mellem en udenrigsminister og en fremmed diplomatisk repræsentant

i hans land og skal være stilet til modtageren. Forf.s sprogbrug vildleder læseren. Endnu mere uheldige er de fejl som skyldes forf.s ringe kendskab til statsretlige begreber og udtryk, selv de elementære. Kilderne og ikke mindst de trykte statsrådsprotokoller bliver under hans behandling til grobund for en hel lille skov af misforståelser.

Forf. kalder det censur (d. v. s. kontrol af manuskripter før de trykkes) når politiet i Slesvig får ret til at beslaglægge trykte skrifter med strafbart indhold (s. 55, 61). Den fejlagtige fremstilling giver bl. a. læseren det indtryk at den danske administration var så tåbelig at den i et cirkulære som indførte censur skrev at censur var ulovlig. S. 55 er forf. åbenbart forbavset over at civile og militære ubetinget skulde efterkomme de slesvigske gendarmers ordrer og først derefter kunne klage over dem (jfr. junigrundlovens § 77). S. 166 bliver Carl Moltkes kritik maj 1851 af at slesvigske love manglede »allerhøjeste sanktion« til en påtale af at der blev lovgivet uden om stænderforsamlingen (jfr. Statsrådets Forhdl. III, s. 286f., Carl Moltkes ord sst. s. 359 om at kongens ret til at give provisoriske love i hertugdømmerne ligger i sagens natur, og hans betragtninger sst. II, s. 534f.). Det går endnu mere ud over Carl Moltke s. 180. Her opfatter dr. Engberg fællesskabet mellem hertugdømmerne i »bestyrelse« (altså administration) før 1848 som gældende stænderforfatningen. Derved lykkes det ham (sikkert meget mod hans ønske) at kaste et skær af uvederhæftighed over den hæderlige mand og få ham til at indtage stik modsatte standpunkter med 10 dages mellemrum (se Statsrådets Forhdl. III, s. 359).

Det er interessant hvad forf. s. 27 får ud af premierminister A. W. Moltkes kontrasignatur på kongens proklamation til Slesvig 14. juli 1850: »På denne måde blev der dog alligevel angivet, at Slesvig måtte betragtes som en del af Danmarks rige, da nemlig konseilspræsidenten ikke havde anden myndighed til at kontrasignere kongens udfærdigelser angående Slesvig end den, som kunne findes i grundloven«. Men med eller uden kontrasignatur var Slesvig del af Danmarks Rige, som efter gammel sprogbrug omfattede de lande der ikke hørte til Det tyske Rige eller Forbund. Og grundloven gjaldt ikke i Slesvig og gav ikke premierministeren nogen myndighed dér. Det var man naturligvis klar over i statsrådet, men Madvig mente at kongen kunde gøre »sin premierminister udenfor statsrådet« til mellemlid mellem sig og den provisoriske administration i Slesvig (Statsrådets Forhdl. II, s. 527, jfr. Engberg s. 140). Kontrasignaturen var tradition før grundloven. Da der kort tid efter proklamationen blev udstedt et kgl. reskript til H. Reventlow-Criminil om hans udnævnelse til og opgave som statssekretær for holstenske og lauenborgske sager, blev det efter koncipenten Carl Moltkes ønske også paraferet af A. W. Moltke (Statsrådets Forhdl. II, s. 549). Begge var fra deres ministertid før 1848 fortrolige med denne praxis. Formentlig har

ingen i samtiden opfattet det som tegn på at Holsten og Lauenborg nu hørte til Danmarks Rige.

En af bogens mest generende svagheder inden for det statsretlige område er forf.s uklare forhold til begrebet Slesvigs inkorporation i Danmark. Det har en central plads i forhandlingerne, fordi regeringen både fra visse sider inden for monarkiet og af stormagterne hyppigt blev anklaget for at ville inkorporere Slesvig. Det nævnes mange gange i fremstillingen, uden at forf. nogetsteds klart tilkendegiver hvad der efter hans mening ligger i ordet (se bl. a. s. 27f., 112, 129, 140, 170ff., 178, 180, 185, 197f., 389f., 393). I rigsrådet 1863 indrømmede helstatsmanden Bluhme at novemberforfatningen ikke i sig selv betød Slesvigs inkorporation, fordi både kongeriget og hertugdømmet beholdt en særlig forfatning (Neergaard II, 1, s. 771f.), og en moderne statsretslærer som Poul Andersen har samme mening (Dansk Statsforfatningsret I, 1949, s. 48). Men hvis novemberforfatningen ikke var ensbetydende med Slesvigs inkorporation kan martsministeriets program formentlig heller ikke være det, og endnu mindre notabelprojektet, som gav Slesvig større selvstændighed.

I Kongens manifest til holstenerne 14. juli 1850 blev der givet »fornytt tilsagn« om at Slesvig ikke vilde blive inkorporeret i Danmark. Forf. nævner ikke at tilsagnet kaldes fornytt og diskuterer ikke hvad det betyder (jfr. s. 28). Men kunde det ikke fra dansk side fortolkes som sigtende til Slesvigs provinsielle selvstændighed i martsministeriets og novemberministeriets program og til kongens tilsvarende proklamation af 27. marts 1848, selv om Clausen, Madvig og Sponneck var utilfredse med manifestet og med grund kunde frygte stormagternes fortolkning?²

I det engelske resumé hævder forf. (s. 393) at de ejderdanske ministre i efteråret 1850 »insisted on the incorporation«. For denne »insisteren« er der ikke belæg i fremstillingen, hvor det s. 93 hedder at de »ønskede den nærmest mulige forbindelse mellem kongeriget og Slesvig«, men ikke turde fremsætte dette som program af hensyn til udlandet. De nationalliberale ministres forestillinger om den for tiden ønskelige forbindelse gik såvidt vides ikke ud over martsministeriets program, bl. a. fordi de var klare over at der måtte tages hensyn til den slesvigske »særfølelse«, et forhold som forf. ikke tager i betragtning. Man må imidlertid formode at forf. ikke her anser notabelprojektet for ensbetydende med inkorporation, da han betegner det som et kompromisforslag fremsat af Sponneck over for ejderdanskernes »insisteren«. Men når han f. e. s. 185 uden kommentar taler om at de tyske magter vilde hindre inkorporeringen,

² Jfr. bemærkningerne om begrebet »provinsiel« i forbindelse med Slesvigs selvstændighed i den danske delegations memorandum af 22. marts 1850 under fredsforhandlingerne i Berlin (Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-50, udg. af Generalstaben. III, 1880, tillæg s. 46).

må det efter sammenhængen gælde også notabelprojektet. Her som visse andre steder i bogen synes han at være påvirket af de udenlandske diplomaters vurdering af danske forhold.

Når der mod den danske regerings politik bruges et slagord som inkorporation, burde forf. e. m. m. for den historiske retfærdigheds skyld og af hensyn til læserne have drøftet betydningen af ordet og have gjort det klart at det kan have forskelligt indhold for de forskellige, og for de samme i forskellige situationer. Det gav utvivlsomt anledning til misforståelser. Der var jo også inden for monarkiet afvigende fortolkninger af begrebet, se f. e. statsrådsforhandlingerne 13. august 1851 (III, s. 388), hvor Reventlow-Criminil hævder at notabelprojektet betyder inkorporation og Sponneck protesterer. Hvis dr. Engberg havde behandlet disse problemer vilde vi måske også have fået mere klarhed over hvor meget stormagternes og andres anklager for statsretlig inkorporation hang sammen med »daniseringen« i Slesvig, først og fremmest sprogpolitikken.

En stor del af bogen handler som rimeligt er om notabelprojektet. Til forhistorien hører Pechlins sendelse til Wien i eftersommeren 1850 for bl. a. at få Østrigs hjælp til pacifikationen af Holsten (s. 100f.). Her må man igen konstatere at dr. Engberg læser statsrådsprotokollen (II, s. 565ff.) som en vis mand bibelen. Han påstår at Clausen og Madvig protesterede mod Reedtz' forslag til instrux for Pechlin, men at det blev vedtaget med Sponnecks stemme. Det er urigtigt. Sponneck og de to nationalliberale ministre protesterede mod Reedtz' forslag om foruden den nævnte instrux at give Pechlin og gesandten i Wien en udvidet fuldmagt til at gøre Østrig indrømmelser som kunde sikre det mod at miste sin »popularitet i Tyskland«, og det blev forkastet. Resultatet af at Pechlin fik frie hænder vilde blive »et fuldkomment Slesvig-Holsten«, mente de to nationalliberale. Instruxforslaget blev derimod vedtaget uden at nogen protesterede. Det indeholdt foruden en forsikring om ikke-inkorporation af Slesvig og et løfte om alsidig sammensætning af den notabelforsamling fra kongeriget og de to hertugdømmer, som iflg. manifestet af 14. juli skulde udtale sig om Slesvigs stilling i monarkiet – begge dele omtalt af forf. – bl. a. et pålæg til Pechlin om at afvise »Tysklands« kompetence til at blande sig i slesvigske anliggender.

På det tidspunkt havde Sponneck allerede udarbejdet en plan til monarkiets ordning, det såkaldte notabelprojekt, som fik sin form under H. N. Clausens medvirkning. Den er med flere tildels meningsforstyrrende fejl gengivet af forf. s. 95f., og trykt på fransk, således som den blev præsenteret af Sponneck i Wien og Berlin, i *Actstykker henhørende til Ministeriets Meddelelse (til rigsdagen) af 28. Octbr. 1851 om Rigets politiske Stilling*. Planen havde både ejderdanske og helstatstræk. Hertugdømmerne skulde have selvstændige landdage, Slesvig selvstyre m. h. t. rets-, kirke- og undervisningsvæsen, og ved behandling af de anliggender som

var fælles for kongeriget og Slesvig, herunder en dansk-slesvigsk hær, skulde rigsdagen og den slesvigske landdag forenes. Planen fik tilslutning fra statsrådets flertal, og januar 1851 rejste Sponneck til Wien og Berlin for at forelægge den for de to tyske magters udenrigsministre Schwarzenberg og Manteuffel og den indflydelsesrige russiske gesandt i Wien baron Meyendorff.

I bogen om J. N. Madvig har jeg (især s. 90–96) indenfor biografens rammer kort omtalt Sponnecks rejse og notabelprojektets historie. Da forf.s fortolkning af kilderne afviger fra min, og hans fremstilling desuden e. m. m. i visse henseender er misvisende, benytter jeg lejligheden til at supplere argumentationen for min opfattelse, som i det væsentlige er den samme som for 15 år siden. Den må nødvendigvis for en stor del være hypotetisk og – så længe de russiske og østrigske utrykte kilder ikke er undersøgt³ – tillige provisorisk. Uenigheden gælder navnlig tre punkter: 1. Østmagternes og særlig Østrigs og Ruslands holdning til projektet på dette tidspunkt. 2. Hvad statsrådet fik at vide om resultatet af rejsen. 3. Hvad man i den følgende tid inden for ministeriet mente om projektets chancer for i hovedsagen at blive realiseret.

Ad 1. Inden afrejsen gjorde Sponneck i statsrådet (Statsrådets Forhdl. III, s. 121 f.) rede for hvad han betragtede som sine opgaver. Den første var at få Østrig til at forstå at spørgsmålet om monarkiets ordning burde stå åbent indtil notablen havde udtalt sig; derved vilde man vinde tid til underhandlinger. Dernæst måtte han prøve at gøre statsrådsflertallets anskuelse om monarkiets ordning – altså notabelprojektet – »så vidt muligt gældende, navnlig ligeoverfor den russiske gesandt«. Da Sponneck frygtede at Schwarzenberg vilde afvise projektet eller at pacifikationen af Holsten vilde blive forhalet, fik han statsrådets tilladelse til først at forhandle med Meyendorff, som blev hans rådgiver i Wien. På foranledning af Bardenfleth blev han tillige bemyndiget til at stille en »for Slesvig fuldkommen betryggende« forfatningsmæssig ændring af grundloven (d. v. s. i konservativ retning) i udsigt i forbindelse med den endelige ordning af Slesvigs forhold. Det benyttede han sig af både overfor Schwarzenberg og Meyendorff, og russeren udtalte sin tilfredshed (Statsrådets Forhdl. III, s. 169 f.).

Under forhandlingerne, først med Meyendorff og Schwarzenberg i Wien, derefter med Manteuffel i Berlin, og tilsidst igen i Wien, fremhævede Sponneck desuden mundtligt eller skriftligt bl. a. at hans regering ønskede at skabe national forsoning og give danske og tyske lige ret i Slesvig (projektets § 4 sidste stykke, en vigtig bestemmelse som dr. Eng-

³ De østrigske diplomatiske akter er delvis trykt i Johann Albrecht v. Rantzau: *Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. I, Akten aus dem Wiener Haus- Hof- und Staatsarchiv 1818–1852*, 1934, men dér mangler åbenbart flere af kilderne om notabelprojektet.

berg ikke har med i sit resumé), endvidere at den spinkle konstitutionelle forbindelse mellem kongeriget og Slesvig ikke betød inkorporation, og at projektet var foreløbigt og kunde ændres under hensyn til notabernes ønsker (projektets § 7). Resultatet af forhandlingerne blev diplomatisk korrekt nedfældet i en officiel noteudveksling – enslydende noter fra Sponneck til Manteuffel og Schwarzenberg af resp. 4. og 6. februar, ledsaget af projektet samt et forklarende memorandum (begge dele havde Schwarzenberg fået allerede 22. januar), og de to udenrigsministres svar af resp. 4. og 8. februar.⁴ Alle disse dokumenter er trykt i den ovennævnte samling Actstykker.

I sine noter bad Sponneck om Østrigs og Preussens godkendelse (Billigung) af regeringens »udgangspunkt for notabernes forhandlinger«. Han havde også efter Schwarzenbergs ønske og med statsrådets billigelse (Engberg s. 132f.) indføjet en passus om hvad der skulde ske hvis notaberne ikke kunde enes: hvis uenigheden ikke gjaldt spørgsmål som Forbundet efter sagens natur skulde afgøre, »dürfte die ganze Angelegenheit . . . der Erwägung der europäischen Grossmächte, nach dazu von dem Könige von Dänemark zu ergreifender Initiative, zu unterbreiten sein«. Det er den erklæring som dr. Engberg s. 133 synes at mene aldrig er blevet afgivet. De slutninger han drager af denne antagelse er derfor uden vægt.

De to udenrigsministres noter var ikke meget forskellige i hovedsagen. Begge afslog utvetydigt at tage stilling til indholdet af projektet nu, og navnlig Schwarzenberg understregede at Østrig i den henseende havde fuldstændig frie hænder i fremtiden. Nogle få enkeltheder berørtes dog, den vigtigste at den enhed m. h. t. handel, skibsfart og told for kongeriget og de to hertugdømmer som projektet forudsatte, kunde komme i strid med den fremtidige forbundslovgivning vedr. Holsten. Altså et forbehold der stik imod de tyske magters protester mod Ejdertoldgrænsen senere i april gik ud fra at det kunne være i tysk interesse at afbryde forbindelsen mellem Slesvig og Holsten på dette vigtige punkt. Det var imidlertid klart at projektet blev godkendt som basis for notabernes forhandlinger. Sponneck havde løst den første opgave han inden rejsen havde påtaget sig. (Det mest detaljerede trykte referat af Sponnecks forhandlinger findes i A. Thorsøe: Kong Frederik den Syvendes Regering II, 1889, s. 124ff. Koncepter til Sponnecks 7 indberetninger til udenrigsministeren med en række bilag findes i udenrigsministeriets arkiv, pk. »Gesandtskabsarkiver. W. Sponnecks arkiv fra sendelsen til Berlin og Wien 1851« (R.A.). Dr. Engberg har kun fundet 2 af de 7 indberetninger, se s. 357 note 19).

Før Schwarzenberg vilde give sit endelige svar ønskede han at kende

⁴ I et brev af samme dag til Sponneck, trykt Rantzau s. 287, lovede Schwarzenberg at Østrig i Forbundsdagen vilde fortolke forbundsbeslutningen 17. sept. 1846 meget snævert, ɔ: som ikke vedrørende Slesvig? Jfr. Statsrådets Forhdl. III, s. 163.

Preussens mening for at de to magter kunde handle i enighed, og Sponneck rejste derfor til Berlin. Han fik som han senere antydede i statsrådet (Statsrådets Forhdl. III, s. 163) det indtryk at Schwarzenberg vilde lægge ansvaret for at skabe vanskeligheder for projektet over på Manteuffel. Samme dag Sponneck tog til Berlin sendte den østrigske udenrigsminister iflg. den trykte aktsamling (Rantzau s. 281–84) sin gesandt dér to forholdsordrer, som forf. i sit referat s. 128 blander sammen. Begge indeholder argumenter både for at acceptere projektet som basis og for at søge det ændret i konservativ retning. Den ene depeche synes egnet til at vise f. e. Manteuffel.⁵ Den anden er mærket *geheim*, en klausulering der i den trykte samling kun findes på dette ene dokument fra Berlin-freden til januar 1852, og i den finder vi altså snarest Schwarzenbergs mening. I ordren siges at gesandten let kan se hvad der anbefaler projektet til preussisk godkendelse, bl. a. at Preussen under forhandlingerne med Danmark 1849–50 var meget tilbøjelig til at slutte fred på betingelser der fuldkommen lignede Sponnecks forslag. Schwarzenberg mener ganske vist at en mere konservativ statsmand vilde have nærmet sig mere til status quo m. h. t. ligestilling mellem statsdelene og fælles forvaltning og retspleje for hertugdømmerne som i forfatningsreskriptet januar 1848. »Wenn in dieser hier angedeuteten Richtung auf eine Modifikation des Entwurfs hingewirkt werden könnte, so wäre dies nicht zu versäumen. . . « Dette refererer forf. i skærpet form som ubetingede krav. Så kommer imidlertid en afgørende tilføjelse som dr. Engberg ikke nævner: »auf keinen Fall aber dadurch das Zustandekommen eines endlichen Abschlusses zu gefährden« (jfr. J. N. Madvig. Et Mindeskrift, s. 177 note 80).

Så kan man e. m. m. ikke som forf. (s. 128) hævde at Sponnecks plan allerede på dette tidspunkt var faldet som følge af Schwarzenbergs forbehold, eller at rejsen var resultatløs (s. 317). Dr. Engberg går ud fra at Østrig til enhver tid vilde og kunde sætte sine ønsker m. h. t. monarkiets ordning igennem. Det er en uberettiget tilbageslutning fra hvad der senere skete. Det er også forståeligt hvis Schwarzenberg da vilde have ende på sagen, og jeg tør ikke udelukke at han af den grund for sit eget vedkommende – hvad vi kun kan gisne om – var rede til under visse omstændigheder at acceptere projektets bortset fra hærordningen meget beskedne fællesskab mellem kongeriget og Slesvig, navnlig når grundloven blev ændret i konservativ retning. Ellers kunde han have afvist

⁵ Schwarzenberg er »im allgemeinen einverstanden« med Sponnecks forslag. Han vilde dog foretrække at Danmark inden notabelforsamlingen enedes med Østrig og Preussen om grundtrækkene i monarkiets ordning, og som sådanne vilde Østrig bl. a. anerkende »status quo ante als rechtlichen Ausgangspunkt, zu welchem zurückzukehren wäre, insofern nicht einerseits in dem Übergange zu inneren neuen Verfassungszuständen (kurs. af P. B.), andererseits in der Revision der deutschen Bundesverfassung Gründe zu Änderungen anzuerkennen sein werden«.

projektet strax. Såvidt jeg kan se var det først flere måneder senere han i sine depecher betegnede det som udtryk for inkorporation af Slesvig. Schwarzenberg var i begyndelsen af 1851 fuldt optaget af sit forsøg på at reformere Det tyske Forbund og få hele det habsburgske monarki optaget deri. Dertil behøvede han Ruslands støtte og iøvrigt også Danmarks stemme (jfr. bl. a. Rantzau s. 293f.). Desuden ønskede han at slippe for at have de østrigske besættelsestropper stående i Holsten. Først i marts blev det klart at hans forbundsplaner ikke kunde gennemføres. Dr. Engberg omtaler ikke dette forhold. Her som visse andre steder i bogen savner man en mere indgående og nuanceret analyse af den skiftende internationale baggrund for det slesvigske spørgsmål.

For vurderingen af Meyendorffs holdning har vi et holdepunkt i det brev til Manteuffel af 21. januar 1851 hvormed den russiske diplomat støttede Sponnecks forhandling i Berlin (Otto Hoetzsch: Peter von Meyendorff II, 1923, s. 369ff.; jfr. Engberg s. 129). I brevet opregnes som Sponnecks oprigtige mening hvad denne i sine skriftlige, delvis i samråd med Meyendorff affattede indlæg under forhandlingerne brugte til at anbefale projektet, herunder også at dette ikke var et ultimatum, men kun angav de grænser indenfor hvilke der vilde blive taget hensyn til notablernes ønsker. Uanset hvad Meyendorff siden påstod (Engberg s. 125f.) kan der næppe være tvivl om at han er gået langt for at hjælpe Sponneck, og at denne har haft grundlag for det indtryk at Rusland var planen ret gunstigt stemt. Nesselrode var tilfreds med Sponnecks optræden (s. 130). Tilsyneladende havde Sponneck også løst anden del af sin opgave, at gøre projektet »så vidt muligt gældende, navnlig ligeoverfor den russiske gesandt« (jfr. Thorsøe II, s. 125).

Jeg mener altså at den østrigske holdning til projektet i begyndelsen af 1851 i realiteten var gunstigere end den senere blev, og Preussen fulgte i hvert fald en tid Østrig. Erik Møller har en lignende opfattelse: »Umiskendeligt synes det . . . at være, at de tyske ministres holdning overfor grev Sponneck var afgjort velvillig, men at deres indstilling ændrede sig hurtigt og afgørende i løbet af foråret«. Erik Møller giver de »uselige« sprogreskripter for Mellemslesvig (7. og 8. februar og 4. marts) skylden (Helstatens Fald I, s. 55f.). Og det er rigtigt at de national-konservative Tillisch og Regenburg med dem tog en væsentlig del af grunden bort under projektet, som byggede på lige ret for tyske og danske i hertugdømmet. I marts kom de første indsigelser fra de tyske magter, i april klagede Schwarzenberg til Nesselrode over danske forholdsregler m. h. t. Slesvig, som stred mod »le sens des communications que dans le temps nous a faites Mr. le Comte de Sponneck«, og Nesselrode gjorde hans protest til sin (Rantzau s. 294f., 304-312; Actstykker nr. 13).

Ad 2. Som det også fremgik af dr. Engbergs mundtlige forsvar går han ud fra at statsrådet ikke kendte den preussiske og den østrigske afslut-

tende svarnote til Sponneck, da denne 18. og 21. februar aflagde mundtlig rapport til sine kolleger. Det er urigtigt. Schwarzenbergs utvetydige note blev endda, sammen med hans ovenfor nævnte skrivelse af samme dag, oplæst umiddelbart før Sponneck begyndte sin beretning, Manteuffels allerede 7. februar (Statsrådets Forhdl. III, s. 148, 160). Ministrene har derfor vidst at Schwarzenberg og Manteuffel kun havde accepteret projektet som udgangspunkt for notabelforhandlingerne (den præcise Madvigs udtryk, sst. s. 181). Således må man altså – modsat dr. Engberg – forstå hvad statsrådsprotokollens referat af beretningen kalder enighed med de tyske magter om basis e. l. Det overflødig gør dr. Engbergs argumentation på andet grundlag for at Sponnecks kolleger tidligt må have forstået at de to magter ikke havde godkendt projektets indhold. Hvad ministrene yderligere kunde få ud af Sponnecks rigtignok efter protokollen at dømme noget højstemte beretning, var at de to udenrigsministre ikke havde lagt stærkt pres på ham for at få ændret projektet, og navnlig at dette skyldtes hensynet til Rusland. Meyendorffs støtte blev fremhævet og på et enkelt punkt illustreret med en kraftig udtalelse af ham. Samtaler med den russiske gesandt havde, hedder det, overbevist Sponneck om at hans regering ikke havde fæstet sig ved »nogen bestemt afgørelsesmåde« m. h. t. monarkiets orden, men blot ønskede spørgsmålet afgjort hurtigt og så godt som muligt. Til gengæld havde Sponneck stillet konservative valglove i udsigt i hertugdømmerne og – som statsrådet havde tilladt – i kongeriget. Når Sponneck mente at de to tyske magter »egentlig havde opgivet det slesvigske spørgsmål« for at få Ruslands støtte til nyordningen af Forbundet, fremgik det jo klart at der ikke var tale om en formel opgivelse.

Nogle citater (med moderne retskrivning, opløste forkortelser og kursivering af P. B.) fra koncepterne til indberetninger i Sponnecks gesandtskabsarkiv kan yderligere belyse hans opfattelse. Nr. 3, Wien 20/1: Sponneck har gennemgået projektet med Meyendorff og udeladt et par uvæsentlige detaljer. »Baron Meyendorff har tilsagt at ville hos fyrst Schwarzenberg virke hen til, at Østrig og senere Preussen erklærer sig beroligede ved, at Hans Majestæts regering som udgangspunkt for notablernes forhandlinger forelægger den ommeldte basis (∴ projektet), hvis slutningsartikel forbeholder eventuelle modifikationer efter rådslagninger med de nævnte notabler.« Sponneck kom til Wien uden synderligt håb, »men jeg kan ej nægte, at det indtryk sagernes nærværende stilling gør på mig, er det, at vi dog muligen kan opnå, at Østrig og Preussen, under baron Meyendorffs påvirkning, som han også har tilsagt mig i Berlin, vil, uden formelig at antage vor basis, dog samtykke i (eller love at tie til) at vi vælger samme som udgangspunkt for notablernes forhandlinger. Den moralske betydning af, at dette resultat, hvis det kommer i stand, nås under baron Meyendorffs auspici og med hans tilskyndelse til at bevirke, at de holstenske notabler giver møde, behøver jeg ej at fremhæve.« – Nr. 4, Wien 22/1: Meyendorff har »billiget den meget sammentrængte memoire, som jeg efter hans råd har udarbejdet til fyrst Schwarzenberg. Iflg. samme gode råd sender jeg fyrsten

memoiren og basis . . . i eftermiddag.« – Nr. 5, Berlin 28/1: Sponneck har fortroligt givet Schwarzenberg projektet og memoiren, mod hvilke han »har erklæret intet at ville erindre, når jeg ligeledes kunde opnå baron Manteuffels billigelse af, at regeringen vælger det således betegnede udgangspunkt for forhandlingen med notablene«. Schwarzenberg og Meyendorff har tilsagt Sponneck deres understøttelse, »så at der måske kan være noget håb om at få baron Manteuffel til at gå ind på sagen«. For at få »noget autentisk« for at Østrig og Preussen billiger »den danske regerings fremgangsmåde«, uden at indskrænke den danske konges suverænitet og uden at »bringe de nævnte 2 magter i en stilling som var lige uholdbar for dem selv og for os«, har Sponneck efter samråd med den danske gesandt i Wien Bille Brahe og Meyendorff tænkt sig at »slutte den officielle form for min forhandling med en note som vedlagte udkast, som jeg dog først skulde afgive, når jeg af vedkommende udenrigsminister har modtaget tilsagnet om et bekræftende svar«. Udkastet er i alt væsentligt overensstemmende med Sponnecks noter af 4. og 6. februar. – Nr. 7, Berlin 4/2: Sponneck er tydeligt opstemt efter det positive resultat af forhandlingerne i Berlin og glad for at have fået Manteuffel til at udelade nogle ubehagelige punkter som fandtes i den oprindelige formulering af den preussiske svarnote. Sponneck beder om at der intet må komme ud om »den vundne sejr og dens detail« for ikke at ophidse stemningen i Tyskland, og at sagen offentligt blot omtales ganske kort omtrent således: at den aftale der var blevet truffet i Berlin angående forskellige punkter, og som forhåbentlig vilde blive billiget i Wien, gav »håb om at en endelig løsning af det danske spørgsmål i dets forskellige bestanddele ikke længere vilde være fjern, og at navnlig notablene vilde for deres forhandlinger kunne gives en af de to Tyskland repræsenterende, såvel som af de øvrige stormagter billiget basis for monarkiets fremtidige ordning«. Efter alt hvad Sponneck iøvrigt har indberettet er det usandsynligt at han med dette skulde mene at projektet i Berlin var, resp. i Wien vilde blive godkendt som andet end udgangspunkt for notabelforhandlingerne. Om oplæsning i statsrådet af Sponnecks rapporter med bilag, se Statsrådets Forhdl. III, s. 138, 144, 147, 148. Opmærksomme tilhørere blandt medlemmerne kan lige så lidt som udenrigsminister Reedtz have fået det indtryk at projektets indhold var accepteret af Østrig og Preussen.

Ad 3. Dr. Engberg mener såvidt jeg forstår at de andre ministre i løbet af få dage efter Sponnecks hjemkomst blev klar over at notabelprojektet i realiteten var forkastet. Han bygger på hvad han antager de vidste eller sluttede om Schwarzenbergs og Manteuffels svar og om diplomaternes vurderinger. I modsætning til dr. Engberg tror jeg at nogle af regeringens medlemmer temmelig længe var optimistiske m. h. t. chancen for at gennemføre projektet i hvert fald i hovedtræk (om argumenterne for dette henviser jeg til J. N. Madvig I, s. 90 ff.). Det fremgår allerede af planen for Sponnecks ophold i Wien at han og formentlig statsrådsflertallet lagde afgørende vægt på Meyendorffs støtte og Ruslands holdning. Det har dr. Engberg ikke rigtig blik for. Hvad der i Sponnecks beretning især kunde virke opmuntrende var derfor det han sagde om Ruslands stilling og indflydelse; det opvejede tilsyneladende Østrigs og Preussens

forbehold. At de to tyske magter havde accepteret forhandlinger med udgangspunkt i Slesvigs konstitutionelle forbindelse med kongeriget var også et positivt resultat. Det har næppe påvirket optimisterne synderligt at helstatsmænd i monarkiet og blandt diplomaterne – som dr. Engberg anfører – vurderede udsigterne til projektets gennemførelse anderledes.⁶ Det var hvad man kunde vente. Så meget mere måtte det gøre indtryk, da den konservative udenrigsminister Reedtz juni 1851 kom hjem fra Warszawa med den besked, at »navnlig den russiske regering [havde] tilsagt ham sin bestemteste understøttelse« til at gøre projektet gældende, forudsat at Danmark gav garantier mod inkorporering og danisering af Slesvig. Dr. Engberg nævner ikke dette eller andre af udenrigsministerens bemærkninger i samme retning, som var egnede til at styrke optimismen hos projektets tilhængere (J. N. Madvig. Et Mindeskrift I, s. 91; jfr. Statsrådets Forhdl. III, s. 328f., 551f. og Engberg s. 167–73). Forf. er optaget af at fortælle hvad Reedtz foretog sig bag sine kollegers ryg, men hvad de ikke vidste kunde jo ikke påvirke deres opfattelse.

Derimod er jeg enig med dr. Engberg (s. 134) i at de »nationale« ministres hensigt med at sikre et kongerigsk-slesvigsk flertal i notabelforsamlingen formentlig var at gøre det vanskeligere for stormagterne at påtvinge Danmark en væsentlig mere helstatspræget ordening end projektet. Hvis notabellerne blev uenige, hvad regeringen åbenbart ventede, havde Sponnecks noter til Schwarzenberg og Manteuffel stillet i udsigt at projektet vilde blive forelagt de europæiske stormagter. Det er klart at de »nationale« ministre i så fald håbede på russisk støtte.⁷

Tilliden til Rusland, der havde hjulpet Danmark med råd og dåd under treårskrigen og havde vist sin urokkede styrke i revolutionsårene, kan bidrage til at forklare at ministeriets flertal så længe holdt fast ved projektet som program. Efter at det var blevet klart at Rusland havde stillet sig på linie med de to tyske magter, talte Madvig og Sponeck på et af de hemmelige møder i november 1851, hvor Bluhme forberedte rigsdagen på helstaten. Madvig sagde at udlandet efter notabelforsamlingen optrådte ganske anderledes mod projektet end man havde haft anledning til at formode. Såvidt jeg kan se har Madvig tidligere troet at

⁶ H. N. Clausen sagde i en offentlig tale for Sponeck efter hans hjemkomst, at vi nu turde håbe på en heldig afgørelse af vore ydre forhold. Dr. Engberg mener (s. 132) at han dårligt offentligt kunde sige noget andet. Det er muligt, men han kunde vel have tiet stille. Jfr. Sponnecks ovenfor omtalte indberetning af 4. febr. – I et cirkulære af 22. febr. fra udenrigsministeren til de danske gesandter, bilagt kopier af de udvekslede noter, betegnes Sponnecks mission som en succes (Udenrigsministeriets arkiv, dossier-sager. Almindelige sager vedr. monarkiets ordening 1. Korrespondance 1848–52 (R.A.)).

⁷ Jeg beklager at jeg (J. N. Madvig I, s. 92) har brugt det vage udtryk, at statsrådsflertallet ved at sikre projektet majoritet i notabelforsamlingen ventede at nå »et praktisk brugbart resultat«. Jeg kan dog næppe have ment at man ventede at nå det uden forhandling med stormagterne.

Ruslands støtte til projektet kunde købes med en konservativ regering og grundlov, og det var han villig til at betale for en nationalt nogenlunde tilfredsstillende løsning. Sponneck fortalte om Meyendorffs hjælp til at få projektet anerkendt som basis for notabelforhandlingerne. Projektets kongerigsk-slesvigske rigsdag, som for ni måneder siden fik understøttelse i Wien,⁸ betegnedes nu som inkorporation og danisering, og deri lå beviset for det store omslag også i Ruslands politik overfor Danmark, sagde han. Den dybere grund fandt han i reaktionens fuldkomne sejr, som ikke dengang kunde forudses (jfr. Bluhmes udtalelse om Ruslands ændrede holdning, *Helstatens Fald I*, s. 61).

Hvorfor endte det som det gjorde? Det er ikke helt let at se hvad dr. Engberg mener. Flere steder i fremstillingen går han ud fra at Østmagternes indstilling på forhånd dødsdømte selv de spædeste forsøg på at etablere en konstitutionel forbindelse mellem Danmark og Slesvig, jfr. at han opfatter notabelprojektet som faldet allerede med Schwarzenbergs forbehold februar 1851, og slutningsbemærkningen på s. 321. Men s. 179 skriver han: »Afgørelsen på det slesvigske spørgsmål kom ikke i stand som følge af, hvad der blev drøftet i statsrådet, endsige i rigsdagen, men som et resultat af de forhandlinger, som Reedtz og hans nærmeste medarbejder havde i gang i udlandet«. Han forklarer (s. 184f.) at de konservative danske ministres og gesandters meddelelser påvirkede den østrigske og preussiske beslutning om at kræve stænderne indkaldt i Slesvig, og slutter en liste over Reedtz' illoyale handlinger med den konklusion at han »havde ledt den danske slesvigpolitik ind på et spor, som det viste sig umuligt at komme ud af« (s. 196). I slutningskapitlet skildrer han hvordan alle fordelene under forhandlingerne med udlandet var på

⁸ Iflg. Sponnecks indberetning nr. 1 af 17. januar havde Meyendorff overfor ham indrømmet, at da Danmark hverken kunde drage Holsten ud af Det tyske Forbund eller træde ind i Forbundet med hele monarkiet, »var Danmark både i sin gode ret og tillige i den nødvendighed at måtte forlange en større garanti for Slesvigs tilslutning til Danmark end til Holsten, og at ligeledes Slesvigs forhold til Holsten naturligvis væsentlig måtte betinges af Holstens stilling til Tyskland«. På dette tidspunkt var Forbundets organisation, og dermed Holstens stilling, som ovenfor nævnt endnu i støbeskeen. I Berlin og Wien regnede man åbenbart med at Holsten kunde blive knyttet nærmere til Forbundet ved at indgå i et stortysk toldområde, jfr. forbeholdet i den preussiske og østrigske svarnote, ovenfor s. 605. Se også Meyendorffs indberetning til Nesselrode 9/21 januar: Sponneck har svaret tilfredsstillende på nogle spørgsmål: Han anerkender Londonprotokollen og manifestet af 14. juli ubetinget, og forbundsbeslutningen af 17. sept. 1846 med det forbehold at der ikke indrømmes Forbundet nogen kompetence m.h.t. Slesvig. Han vil imorgen give Schwarzenberg projektet og en memoire om den danske regerings motiver; »et s'il y reproduit ceux, qu'il a énoncés dans ses conversations avec le président du conseil et avec moi, il est permis d'espérer un rapprochement sur cette base entre les cours de Copenhague et celle de Vienne et de Berlin« (Kopi i Udenrigsministeriets arkiv, dossiersager. Alm. sager vedr. monarkiets ordning I. Korrespondance 1848-52 (RA)). Om Meyendorffs godkendelse af memoiren se ovenfor s. 608.

de konservative helstatsmænds side, »og de forstod at udnytte dem til eller ud over grænsen af det angribelige« (s. 317).

Hvad dr. Engberg siger om de danske konservatives betydning kan altsammen være rigtigt. Jeg er også enig med ham og en del andre historikere i at »ejderdanismen måtte falde« og i at Slesvigs deling – af flere grunde – ikke lod sig gennemføre. Jeg er mere usikker overfor de muligheder som en beskednere konstitutionel forbindelse mellem Slesvig og kongeriget efter notabelprojektets principper kan have haft. Den kunde ikke med rette betegnes som ejderdanisme eller inkorporation. Østmagterne fik 1852 ikke opfyldt alle de krav de i disse år stillede. Rusland forstod overhovedet ikke hvorfor man i København modsatte sig den gamle administrative forbindelse mellem Slesvig og Holsten, der knyttede monarkiet tættere sammen, siger dr. Engberg (s. 319), men den blev ikke genoprettet, lige så lidt som sprogreskripterne blev ophævet. Kongeriget fik også lov at beholde sin demokratiske valglov, som var Rusland en torn i øjet. De tre stormagter anså åbenbart ikke alle deres krav for lige vigtige, og de var ikke altid enige om hvad der skulde kræves af Danmark. Det er et forhold som dr. Engberg interesserer sig meget lidt for. Havde det været muligt for en stærkere og mindre helstatssindet dansk regering at bevare det for de dansk-nationale væsentligste træk i notabelprojektet i nogle år? P. Vedel mente det. Han troede at den danske regering i efteråret 1851 forhastede sig: Havde den ventet, vilde de tyske magter sikkert være blevet trætte af at holde deres tropper i Holsten og havde været til at forhandle med (Helstatens Fald I, s. 61 f.).

Helstaten blev gennemført ved hjælp af en dansk udenrigsminister som anså det for bevist at den tyske enhed var uigennemførlig, og som indtil 1863 stolede på Europas interesse i at opretholde det danske monarki. Hans værk fik ikke nogen lang levetid. De »naive« nationalliberale, som dr. Engberg behandler så nedladende, havde ikke mere held med deres nationale politik. Men, skriver Erik Møller (Hist. Tidsskr. 11. r. IV, s. 105), »de forstod i hvert fald en af tidens stærkeste folkebevægelser, og derfor var der, trods nederlaget, alligevel fremtid i deres stræben; efter 1864 kom 1920«.

POVL BAGGE